

İbn Haldun'da Devlet Düşüncesi ve "Devlet Araç mı, Amaç mı?" Tartışması Bağlamında Mukayeseli Bir Değerlendirme: (İbn Haldun-Aristoteles-Thomas Hobbes)*

The Idea of the State in Ibn Khaldun and a Comparative Study in the Context of the Debate 'Is The State a Means or an End?' (Ibn Khaldun-Aristotle-homas Hobbes)

Oğuz Özcan

İstanbul Üniversitesi, Türkiye

Öz: 14. Yüzyıl İslam düşünce sisteminin önemli simalarından olan İbn Haldun, gerek Batı gerekse Doğu düşün dünyasında kendi çağdaşlarının yaklaşımlarından farklılaşarak kendi tanımlamasıyla Umran İlmi (İlm-i Umran) adını verdiği bir sistem inşa etmiştir. Tarihi olayları ve toplumsal ilişkilerin genel eğilimlerini çözümleyerek sistem-parça ilişkisi içerisinde genel geçer kurallara ulaşarak insan ve toplumsal yaşam merkezli döngüsel bir tarih felsefesi kurgulamış olan düşünür, kendisinden önce hiçbir yerde rastlanmamış olan bu Umran İlmi'nin üzerine inşa edildiği parçaların kavramsallaştırmasını da yine kendisi yapmıştır.

Güncel sosyolojik yaklaşıma uygun olarak devlet ve cemiyeti farklı iki yapı olarak ele alan ve her ikisinin oluşum sürecini de yine sosyolojik verilerle tanımlayan İbn Haldun'un gerek genel düşünce sisteminin anlaşılması gerekse özelde devlet felsefesinin kavranabilmesi için onun kullandığı bazı temel kavramların kısaca gözden geçirilmesi ve ana unsurlarının belirlenmesi gerekmektedir.

Bu çerçevede çalışmamızın ilk bölümünde İbn Haldun'un düşüncelerini inşa ettiği Umran, Asabiyet, Bedevilik ve Hadarilik, Riyaset ve Mülk (Devlet) kavramlarını anlamaya yönelik açıklamalara yer verilmiştir. Düşünürün siyaset düşüncesiyle devlet felsefesinin merkezinde yer alan insan ve onun edimlerine bağlı olarak toplumsal örgütlenmenin siyasal görünüm ve fonksiyonlarının ortaya çıkmasında toplu halde yaşam, insanların beklentileri ve bunlara yön veren asabiyet olgularının oynadığı rolü anlamaya çalışıyoruz. Bazı ihtiyaçlarını karşılamak için insanın birlikte yaşamasının kaçınılmaz sonucu olarak ortaya çıkan devlet mekanizmasının unsurları ve genel işleyişi ile ilgili İbn Haldun'un düşünce sistemini anlamaya çalıştığımız satırların ardında da devletin aşamaları, gelişimi ve ömrünün nihayete ermesi ile ilgili düşüncelere yer verilmiştir.

* Bu çalışma, 29-31 Mayıs 2009 tarihinde İstanbul'da düzenlenen "II. Uluslararası İbn Haldun Sempozyumu" adlı bilimsel etkinlikte sunulan bildirinin gözden geçirilmiş halidir.

İbn Haldun'un devlet felsefesinin ardından günümüz açısından da hala tartışma konusu olan "Devlet Araç mı, Amaç mı?" sorunsalı üzerine mukayeseli bir yaklaşım geliştirebilmek için Aristoteles ve Thomas Hobbes'un devlet felsefesini inceleme konusu yaptık. İki düşünürün görüşleriyle birlikte bu sorunsala yönelik karşılaştırmalı bir değerlendirme içeren bölümümüzü kaleme aldık. Son olarak da sonuç yerine bir değerlendirme yazısı ile makale boyunca tartıştığımız konuların bizim tarafımızdan nasıl değerlendirildiğini paylaşmaya çalıştık.

Anahtar Kelimeler: İbn Haldun, Mukaddime, Siyaset, Siyaset Düşüncesi, Devlet Felsefesi

Abstract: *Ibn Khaldun, who is one of the most important figures for 14th century Islamic thought, has constructed a system that is different from the approaches of his contemporaries in the world of Eastern thought and defined his field as the field of Umran (Ilm-i Umran). The thinker constructed a cyclical philosophy of history centered on human and social life by analyzing the general trends of historical events and social relations to reach general governing rules concerning the relation between system and element. built on this Umran science he also conceptualization each of the elements in question. In order to understand Ibn Khaldun's system of thought in general and his state philosophy in particular, as he treats the state and society as two different structures in accordance with the current sociological approach and defines the formation process of both in sociological terms, it is necessary to briefly review some of the basic concepts used by the state and determined some main elements.*

In the first part of our work in this framework, explanations were given to explain the concepts of Umran, Asabiyet, Bedouin and Hadarism, Riyaset and Mülk (State) which constitutes Ibn Khaldun's thought. In terms of Ibn Khaldun's political thought, we are trying to understand the role of life, people's anticipation and the solidarity that leads to the emergence of the political appearance and functions of the social organization, which is at the center of state philosophy. Ibn Khaldun's system of thought regards the elements of the state mechanism and the general functioning of people as an inevitable consequence of living together to meet some of their needs, and this influences ways of thinking about the progress of the state.

Following the state philosophy of Ibn Khaldun, we have examined the state philosophy of Aristotle and Thomas Hobbes in order to be able to develop a comparative approach to the controversial issue of "State: Means or End?" Together with the views of the two thinkers, we included a comparative assessment of this problem. Finally, we tried to share an evaluation of how we discussed and assessed the issues during the article as a conclusion.

Keywords: *Ibn Khaldun, Muqaddimah, Politics, Political Thought, State Philosophy*

Giriş

İnsanın içerisinde yer aldığı tüm organizasyonlar gibi devlet diye tanımlana gelen teşkilatlanma da tarihsel serüveni içerisinde daima farklı yapılarda karşımıza çıkmıştır.

Bu tarihsellik içerisinde çeşitli toplumsal ve ekonomik gereklere göre temel fonksiyonları değişmemekle birlikte devletin yapısında ve kendisini meydana getiren insanlarla girdiği ilişki içerisinde bazı farklılıklar gözlenmiştir. İktidar olgusunun tanımlanmasından bu olgunun somutlaşarak belirli bir hiyerarşik görünüm içerisinde kendisine yaşam alanı bulmasına, toplum içerisindeki gereksinimler ile bu gereksinimler arasındaki ilişkinin düzeyi ve son noktada devletin kendi hükmi kişiliğinden yola çıkarak giriştiği başka edimler daima siyaset felsefesine kafa yoran düşünürlerin dikka tını çekmiştir.

Bu çerçevede siyaset felsefesi kuramcıları, tarihsel gelişimi içerisinde insanlık ailesinin hikayesini belirli bir nesnellik içerisinde okuma gayretini canlı tutmuş, toplum, devlet, iktisadi ilişkiler ve insanın bu olgular karşısındaki tutunumunu belirli bir paradigma çerçevesinde açıklamaya çalışmışlardır. Bu yazının cevap aradığı sorunun bir kısmını oluşturan "Araç mı, amaç mı?" sorunsalı da bu husustaki açıklama gayretlerinde sıklıkla yanıtı bulunmaya çalışılan bir temel bir soru olarak karşımıza çıkmaktadır.

"Devlet" denilen mekanizmaya neden ihtiyaç olduğuna ilişkin sorgulamalar ile başlayan arayışta genellikle toplumlar üzerinde yapılan gözlem ve incelemeler önemli ipuçları vermektedir. Sosyal olgu ve olayların yol göstericiliğinde yapılan arayışların yanında Ortaçağ Avrupa'sında siyasal iktidar karşısında kendisine mevzi kazanmaya çalışan Kilise kurumu gibi devletin ve iktidarın kaynağını tanrısal temellere dayandıran görüşler de söz konusu olacaktır. Devleti ve iktidarı tanrının iradesi ve yeryüzündeki yansıması olan Kilise üzerinden açıklayan görüşe göre "Bütün iktidarların kaynağı Tanrı"dır.¹ Aslına bakılırsa devleti ve iktidarı tanrısal bağlarla açıklayan görüş sadece Ortaçağ Avrupa'sı için geçerli olan bir olgu değildir. Zira bu çerçevedeki görüşlerin benzer yansımalarını doğulu düşünürlerin görüşleri arasında da bulmak mümkündür. Ancak bu yöndeki düşüncelerin en rafine halinin Ortaçağ Avrupa düşüncesindeki devlet doktrininde bulunmasının nedenleri arasında Kilise ile Krallar arasındaki otorite mücadelesi önemli bir rol oynamıştır.

Devlet ile ilgili bazı sorulara yanıt arayacağımız bu çalışmaya temel olması bakımından öncelikle 14. Yüzyıl İslam Düşünce dünyasının önemli simalarından birisi olan İbn Haldun'un genel felsefesi ile devlet kuramını inceleyeceğiz. Batı dünyasında kilise ile siyasal iktidar arasında yaşanmakta olan iktidar savaşının² çeşitli uzantıları ile

¹ Ayferi Göze, Siyasal Düşünceler ve Yönetimler, Beta Yayınları, İstanbul, 2007, s:81

² Göze, aynı eser, s:78-82

dogmaların insanların yaşamlarını sınırlandırdığı, engizisyon mahkemelerinin etkin bir baskı aracı olarak kullanıldığı, siyasal ve idari hakların feodalite kurumu içerisinde kişilerin mülkü olarak değerlendirilerek miras konusu yapıldığı bir dönemde³ İbn Haldun, sosyal olayları ve olguları gözleme dayanarak algılama gayreti içinde olmuş ve buna dayalı modelleme yapmıştır. Aynı şekilde geleneksel hikayeci tarih anlatımının karşısında nedensellik ilişkisinin önemini vurgulayan düşünür, sebepsonuç ilişkisinin doğru bir şekilde kurulabilmesi için bu ilimle uğraşanların siyaset ve varlıkların tabiatına ilişkin bilgilere de sahip olması gerektiğini⁴ belirtmiş ve devamla "...mevcut durum ile gâip ve tarihi durum arasındaki uygunluğu veya ikisi arasındaki farkı ihata etmesi, uygunluğun ve farkın illet ve sebebini göz önünde bulundurması"⁵ ve elde edilmiş olan genel kanunlara uygun olan haberlerin muteber kabul edilerek aktarılmasını aksi halde bu kanunlarla çelişen haberlerin ise dikkate alınmamasının gereğini vurgulamıştır.⁶

Aktörlerin değişmesine karşın olaylara sebep olan insan tabiatı ile mekan faktörünün değişmezliğinin bir yansıması olarak düşünürde tekerrür eden, çevrimsel bir tarih anlayışı ile karşılaşırız.⁷ İbn Haldun'a göre İnsan topluluklarını ve onların içerisinde buldukları medeniyeti (umran ve temeddun/medenileşmek) incelemek ve anlamak için insan toplumunu yönlendiren olguların sebeplerinin çözümlenmesi zaruridir.⁸

Gerek çağdaşı Batı düşünce sistemindeki gelişmelerden gerekse Doğu düşünce mecralarının temel paradigmalarından bağımsız olarak insanı ve toplumu organik bir yapı içerisinde kurgulayan, sebep-sonuç ilişkisi bağlamında toplumları ve tarihsel aktörleri tanımlayan düşünür, bu değerlendirmelerini çağdaş denebilecek bir forma büründürerek yönlemsel olarak belirli bir kuramsal çerçeve çizmiştir. Tarihi irdelediğinde karşılaştığı savaşlar, entrikalar ve tekrarlanan karmaşalar "aydınlık bir bakışa ulaşmak isteyen İbn Haldun'u yinelenen olguları genelleştirerek ve çeşitli rastlantı kategorileri arasında bağlantılar kurarak, olaysal tarihin tutarsızlığını

³ Age, s:71

⁴ İbn Haldun, Mukaddime, (Haz. Süleyman Uludağ), Dergah Yayınları, İstanbul, 2007, I.Cilt, s:189

⁵ Age, s:189

⁶ Age, s:189

⁷ Aktaran, Ahmet Albayrak, "Bir Medeniyet Kuramcısı Olarak İbn Haldun", <[http://kutuphane.uludag.edu.tr/PDF/ilh/2000-9\(9\)/htmpdf/M-33.pdf](http://kutuphane.uludag.edu.tr/PDF/ilh/2000-9(9)/htmpdf/M-33.pdf)> (Erişim:24.04.2009), Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, 2000, s:3

⁸ Hilmi Ziya Ülken, İslam Felsefesi-Eski Yunan'dan Çağdaş Düşünceye Doğru, Ülken Yayınları, İstanbul, 1983, s: 230

denetlemeye yöneltti. Bu yol, onu tarih üzerine genel bir kavrayışa, toplumsal ve siyasal yapıları çözümlenmeye ve bu yapıların evrimini incelemeye götürdü.”⁹

Devlet ve bu kurgusal organizasyonun gelişimine ilişkin bu çalışmada İbn Haldun'un dışında görüşlerine başvurmayı düşündüğümüz iki büyük düşünür daha var. Bunların ilki devletin kaynağının insanların bir arada yaşamaları sonucunda oluşturdukları aile, köy ve şehir gibi topluluk düzenlerinin evrimine dayalı sistematik bir şekilde tanımlayan Aristoteles'tir.¹⁰ Diğer isim ise doğal halde yıkıcı ve çatışma eğilimli olup, akıl ve muhakeme gücü ile diğer canlılardan ayrıldığını düşündüğü insanı merkeze alarak devleti tanımlayan ve bu çerçevede devleti yapay bir insan eseri olarak açıklayan Leviathan (1651) yazarı ünlü İngiliz düşünür Thomas Hobbes'tur.¹¹ Bu düşünürlerin üç farklı zaman dilimine ait olmalarının yanında farklı coğrafyaların birikimlerinden beslenmiş olmaları ve siyasal düşünceye yönelik genel bir izah çerçevesi çizme gayretinde olmaları temel sorumuzun cevabını ararken bu düşünürlerin düşüncelerinden yararlanmamızı gerekli kılmaktadır.

İbn Haldun'un Siyasal Düşüncesi ve Devlet Felsefesi

Günümüzdeki sosyolojik yaklaşıma uygun olarak devlet ve cemiyeti farklı iki yapı olarak ele alan ve her ikisinin oluşum sürecini de yine sosyolojik verilerle tanımlayan İbn Haldun'un¹² gerek genel düşünce sisteminin anlaşılması gerekse özelde devlet felsefesinin kavranabilmesi için onun kullandığı bazı temel kavramların kısaca gözden geçirilmesi ve ana unsurlarının belirlenmesi gerekmektedir.¹³

Umran

İbn Haldun'un düşünce yapısının temelini oluşturan kavram olarak Umran'ın sözlük anlamına bakıldığında "(bir yerde) oturmak, yaşamak, (bir yeri) ziyaret etmek, (bir bina) inşa etmek, (bir yerin kendisi için) insanlar, hayvanlarla meskun olmak, içinde oturulmak, sık sık ziyaret edilmek, iyi durumda tutulmak"¹⁴ ve "mamurluk, mamur yer

⁹ Yves Lacoste, Tarih Biliminin Doğuşu – İbn Haldun, (Çev. Mehmet Sert), Don Kişot Corpus Yayınları, İstanbul, 2002, s:112

¹⁰ William Ebenstein, (Çev. İsmet Özel), Siyasi Felsefenin Büyük Düşünürleri, Şule Yayınları, İstanbul, 1996, s:32

¹¹ Göze, aynı eser, s:133-134

¹² Ülker Gürkan, "Hukuk Sosyolojisi Açısından İbn Haldun", <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/38/336/3416.pdf> (Erişim:24.04.2009), s:236

¹³ Oktay Uygun, İbn Haldun'un Toplum ve Devlet Kuramı, Oniki Levha Yayınları, İstanbul, 2008, s:2-4

¹⁴ Ahmet Arslan, İbn Haldun'un İlim ve Fikir Dünyası, Vadi Yayınları, İstanbul, 1997, s:85

ve âbâd olmak” manalarına gelen kavram, düşünür tarafından eserinde ise “âlemdeki mamurluğa, medeni faaliyetlere ve içtimai hayata” karşılık olarak kullanılmıştır. Bu mamurluk ve toplumsal faaliyetlerin araştırılması ve incelenmesi ilmine de ‘Umran İlmi’ (ilm-i umran)¹⁵ adı verilmiştir. Umran’ı, medeniyet ve şehirli olmaktan (hadarilikten) çok daha geniş bir çerçevede ve daha karmaşık¹⁶ tanımlayan ve düşünüre göre “hadarilik, sadece şehir ve kasabalarda rastlanan bir hal iken Umran hem şehir ve kasabalarda yani hadarilerde hem de bedevilerde mevcuttur.”¹⁷

Toplumsal olayların kendine has tabiatı ve bu tabiatına bağlı olarak farklı kanunları olduğundan hareketle Umran ilminin amacını tanımlayan düşünüre göre bu amaç (içtimai hadiselerdeki) “kanunları keşf ve tetkik etmek, işleyişlerini ve meydana getirdikleri neticeleri araştırmaktır.”¹⁸

Bu karmaşık ve kuşatıcı anlam zenginliğinin neticesi olarak genel bir değerlendirme ile bakılırsa “İbn Haldun’un yapıtında Umran kelimesi nüfus ve iktisadi yaşama ilişkin sorunları olduğu kadar, toplumsal, siyasal ve kültürel etkinlikleri de belirtir. İnsanlarla ilgili olguların bütünü söz konusudur.”¹⁹

İnsanı ve yaşamını merkeze alan İbn Haldun’a göre Umran olgusunun üç temel özelliği söz konusudur: 1- Tabiatı gereği tek başına yaşayamayacak olan insanın bir topluluk etrafında bir araya gelecektir; 2- Bir araya gelmiş olan insan toplulukları organik bir şekilde belirli bir biçimde gelişme gösterecektir; 3- Toplumsal yaşamın unsuru olan insanlar iyi yapacakları ve ustalık kazanacakları belirli bir işte uzmanlaşacaklardır.²⁰

Asabiyet

İbn Haldun’un metodolojisinin diğer temel kavramı olan asabiyet, “sözlükte bağ, sinir, bir toplumun ileri gelenleri, insan topluluğu ve kişinin baba tarafından akrabaları...(bir kimseyi soyuna bağlayan bağ, his)”²¹ anlamına gelmektedir.

¹⁵ İbn Haldun, aynı eser, s:113

¹⁶ Lacoste, aynı eser, s:165

¹⁷ İbn Haldun, aynı eser, s: 114

¹⁸ Age, s: 115

¹⁹ Lacoste, aynı eser, s:166

²⁰ Albayrak, aynı eser, s:5

²¹ Süleyman Uludağ, İbn Haldun, Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, Ankara, 1993, s:70

Sözlük anlamının yanında İbn Haldun'un bu kavram ile neyi anlatmak istediğine ilişkin "zümre ruhu", "grup hissi", "cemaat ruhu", "sosyal dayanışma duygusu", "sosyal tutkunluk", "kabilecilik", "milliyetçilik" gibi çeşitli görüşler dile getirilmiş olmasına karşın bu kavramı kısaca "...belli bir toplumdaki fertlerin birbirine arka çıkmalarını ve tutkun olmalarını sağlayan histir."²² şeklinde tanımlamak mümkündür.²³ Yapılmaya çalışılan tarifleri asabiyet kavramının tam karşılığı vermek yerine işlevlerini, meydana getirdiği tesirleri ve yansımaları izah eden tanımlamalar olarak görmek kavramın çerçevesinin genişliğine ve kuşatıcılığına daha fazla denk düşmektedir.²⁴

İbn Haldun asabiyeti, Nesep ve Sebep Asabiyeti olarak ikiye ayırır. Kan ve soy bağının esas olduğu irade dışı tesis edilen ilk türe karşılık Sebep Asabiyeti iradidir ve daha sonra kazanılmaktadır. Üstünlük ve hükmetme özüne sahip olan asabiyetin temel amacı iktidara sahip olmak ve hakimiyetin kuramsallaşmış formu olan devleti kurmaktır. Düşünüre göre "insan için toplumun, toplum için de egemenliğin zorunlu"²⁵ olmasının yanında egemenliğin en üst seviyedeki ifadesi olan devlet için de asabiyet hayati bir öneme sahiptir. "Asabiye, en genel olarak her türlü toplumsal örgütlenmede egemenliğin kaynağında bulunur; daha özel olarak da onun en mükemmel biçimi olan devlete ve onunla özdeş olan şehir uygarlığına geçişi mümkün kılan ilkedir... 'asabiye, tek yaratıcı siyasi faktör'"²⁶ dür.

Mülkün, iktidarın, sosyal ve siyasi hayatın tüm unsurlarının temelinde asabiyet olduğuna göre "Asabiyette vukua gelen şu veya bu istikametteki bir değişiklik zaruri olarak diğer içtimai müesseselere tesir."²⁷ edecektir. Fani olan her şeyin karşılaşıacağı son ile "asabiyet" de karşılaşıacak ve zaman içerisinde gerileyecek, eksilecek ve yok olacaktır.

Asabiyeti bu şekilde temel bir kavram olarak tanımlayan İbn Haldun'a göre "ilke olarak ve asli şeklinde bedevi Umran seviyesinde ortaya çıkan"²⁸ bu kavramın içeriğini ve

²² Uludağ, age, s:72; yine aynı yazar tarafından hazırlanmış olan İbn Haldun, aynı eser, I.Cilt, s:95'te de "Bence asabiyet arka çıkmayı ve birbirini tutmayı sağlayan doğal bir duygudur(tutkunluk hissi)" şeklinde tanımlanmaktadır.

²³ Asabiyet kavramı hakkındaki farklı tanımlara ilişkin bir değerlendirme için bkz. Lacoste, aynı eser, s:178-185, Uygun, Aynı Eser, s: 40-47

²⁴ İbn Haldun, aynı eser, s: 96; Uludağ, aynı eser, s:72-73

²⁵ Arslan, aynı eser, s:115.

²⁶ Age, s:115

²⁷ İbn Haldun, aynı eser, s: 98-101

²⁸ Arslan, aynı eser, s:111

formlarını belirleyen faktör de coğrafi ve iktisadi şartlardır. Coğrafi şartların ve buna bağlı olarak yaşanan iklim koşullarının asabiyetin güçlü ya da zayıf olması üzerinde belirleyici etkisi olacağı gibi üretim ilişkileri ile iktisadi yapının farklı özelliklere sahip olduğu bedevilik ile hadarilik arasında asabiyet de farklılaşacaktır.²⁹

Bedevilik–Hadarilik

İnsan yaşamlarını ve farklılaşmalarını gözlemleyerek kuramının temellerini inşa eden düşünür için bedevilik ve hadarilik toplulukların yaşamında iki esas aşamayı ifade etmektedir. Daha çok göçerlik olarak tanımlanmasına karşın bedevilik İbn Haldun tarafından daha geniş bir anlam içeriği ile kullanılmıştır. Özel anlamı ile çöl ve sahalarda göçebe olarak yaşayan Araplar için kullanılmasına karşın genel anlamı itibarıyla “dünyanın neresinde yaşarsa yaşasın, hangi ırka ve kavme mensup olursa olsun, yeryüzünde ilk defa görülen cemiyet şekilleri ve iptidai kavimlerdir... Her şeyin en önce ortaya çıkan kısmına bedavat ve bedevi dendiği gibi insan cemiyetlerinin ilk ortaya çıkan iptidai şekillerine de bedavat ve bedevi denir.”³⁰

Bu tanım çerçevesinde bakıldığında toprağa yerleşik küçük bazı toplulukların bedevi olarak tanımlanması da anlaşılır olmaktadır.³¹ İbn Haldun’a göre bedevi topluluklar iki ana yapıdan oluşmaktadır: Geçimini hayvancılıktan sağlayan, otlaklarda dolaşan ve toprağa bağlı olmayan göçebeler ile geçimlerini ziraat ile sağladıkları için yerleşik olmalarına karşın bedevi hayat süren köylüler.³²

Hadarat kelimesi düşünür tarafından “kültür ve medeniyet” anlamında kullanılmış, ancak bedevilerin kendilerine mahsus kültür ve medeniyetlerinin üzerinde bir anlam ile hadarata “yerleşik olan kültür” içeriği ile kullanılmıştır. Yerleşik olan her topluluk hadari (medeni) olmadığı gibi, göçebe bir hayat yaşayan her insan ve topluluk da iptidai (bedevi) değildir. Mesela çadır hayatı yaşayan göçer toplulukların medeniyet seviyeleri mağaralarda ya da ormanlarda yaşayan yerleşik insanlardan yüksek olabilecektir.

İbn Haldun bu iki topluluk arasındaki farkı açıklarken ekonomik ilişkileriyle üretim şekillerindeki ayrımın bir uzantısı olarak yaşama ve geçinme yöntemlerinin

²⁹ İbn Haldun, aynı eser, s: 101–102

³⁰ Age, s: 105; Bedevi kavramının daha ayrıntılı tanımlanması ve alt bölümlenmesi için bkz. Arslan, aynı eser, s:98–99

³¹ Uygun, aynı eser, s:12

³² Yavuz Yıldırım, İbn Haldun’un Bedâvat Teorisi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1998, s:45

farklılığından yola çıkmıştır. ³³Üretim esasları ve üretim miktarlarının artmasına bağlı olarak bedevi toplulukların hadarileşme sürecine girdikleri ve bu sürecin hızı ve yönünün de yine o bedevi topluluğun kendi coğrafi, iktisadi ve toplumsal şartlarına bağlı olduğu belirtilmiştir. Bu iki farklı özellikteki topluluk bir birine bağımlı bir iktisadi ilişkiye sahiptirler. Bedevilerin "ham, iptidai ve işlenmemiş madde istihsal ederken", hadariler "işlenmiş, mamul ve yarı mamul maddeler istihsal" ederler ve bunun sonucunda karşılıklı alış verişe dayalı ticari ilişkiler söz konusu olur.³⁴

Riyaset ve Mülk

İbn Haldun toplulukları bedevilik ve hadarilik şekilde iki farklı form içerisinde tasnif ederken aynı zamanda bu iki yapının siyasi ve idari yapılanmasını da ayrı iki yapı altında açıklamaktadır. Düşünür "Bedevi cemiyetlerin, iptidai aşiret ve kabilelerin sevk ve idaresine riyaset (başkanlık), hadarilerinkine ise mülk (hükümdarlık, saltanat) adını vermektedir."³⁵ Bedevi bir topluluğun siyasi ve idari yöneticisi durumunda bir reis/başkan yer almakta olup bu kişinin tüm otoritesi gelenek ve göreneklere dayanmaktadır.³⁶ Yönetmel bir teşkilatın söz konusu olmadığı bedevi toplulukta işler gönüllük esasına ve dayanışmaya bağlı olarak yerine getirilmekte, asker ve memur sınıfı olmadığı için genel oydaşma ve ikna yoluna bağlı olarak reis hükümlerini hayata geçirme şansına sahip olmaktadır. Eşitler arasında bir adım önde olan, asalet ve kudret sahibi olduğu kabul edilen reisin yönettiği bedevi topluluklarda toplumsal kanun ve kaideler, sadece töreden ibarettir.³⁷

Bir melik, hükümdar tarafından yönetilen hadari topluluklarda ise hükümdarın mülkü olarak devlet ve işleyen bir devlet teşkilatı vardır. Devlet teşkilatına dayanan siyaset ve idarenin en ayırt edici vasfı "tegallübe, galibiyete, kahra ve istilaya"³⁸ dayanmasıdır. Gevşek itaate dayalı bedevi toplumların aksine hadari toplumlarda hükümdarım hükmü kat'i olup onun fermanına boyun eğmeyenlerin sonu ölüm ile dahi neticelenebilecektir. Gevşek bağlarla örülmüş olan riyaset ve reis iptidai topluluklardaki şartların bir neticesi olup "riyasetle idare edilen kabile asabiyetinin gayesi ve ulaşmak istediği hedef mülktür ve hiçbir kuvvet buna engel olamaz."³⁹ Bu amacına ulaşan bedevi topluluk

³³ Uygun, aynı eser, s:14

³⁴ İbn Haldun, aynı eser, s: 105-106

³⁵ Age, s: 106

³⁶ Riyaset, riyasetin oluşumu ve mülk ile mukayesesinde daha geniş bilgi için bkz. Yıldırım, aynı eser, s:66-80

³⁷ İbn Haldun, aynı eser, s: 106-107

³⁸ Age, s: 107

³⁹ Age, s: 108

hadarileştikçe yönetsel duruşu da reislikten hükümdarlığa ve bunun şekilsel yansımasına uygun olarak dönüşecektir.

Devletin Kaynağı: Birlikte Yaşam Mecburiyeti

İnsanı ve toplumu organik bir düzlemde kurgulayan düşünüre göre insan doğası gereği birlikte yaşamak zorundadır.⁴⁰ Siyasal iktidarın ve şehir yaşamındaki yansıması olan devletin ortaya çıkışında ne ilahi ne de beşeri bir irade söz konusudur. “insan, doğası gereği her zaman toplum düzeni içinde ve bir iktidarın otoritesi altında yaşamak zorundadır.”⁴¹ Birlikte yaşamak kaçınılmaz olmakla birlikte düşünür tarafından “insan için cemiyet düzeni içinde yaşamak şarttır”⁴² şeklinde dile getirilen birlikte yaşama ve cemiyet düzeni bir birinin ayrılmaz iki unsurudur. Ama öncelikle insan hayatiyetini sürdürmek için türdeşleri ile birlikte hareket etmek zorundadır. “Hemcinsinden olan birçok kişilere ait kudret bir araya toplanmalıdır ki, hem kendisinin ve hem de onların rızık ve maişetleri temin edilmiş olsun. Bu zaruri olarak böyledir. Yardımlaşma suretiyle, istihsal (üretim)e iştirak edenlerin kat kat fazlasının ihtiyacını karşılayacak kafi miktarda mal ve rızık hasıl olur.”⁴³

Rızık ve kazanç arasında işbölümünün oynadığı rol ve bedevilikten hadariliğe gidişte ihtiyaçtan fazlasının üretilmesiyle elde edilen refahın bu geçişteki fonksiyonları itibarıyla bu üretim şeklinin dönüşümü önem arz etmektedir. “İbn Haldun, insanın emek harçayarak veya herhangi bir yollar elde ettiği gelirden zorunlu ihtiyaçlarını karşıladığı kısma ‘rızık’ demektedir; bunu aşan ve zenginliğin, sermaye birikiminin kaynağını oluşturan zorunlu ihtiyaç fazlası kısma da ‘kazanç’ adını vermektedir...Ona göre insanlığın artı-ürün (kazanç) elde etme aşamasına geçişinde en önemli faktör işbölümüdür.”⁴⁴

Bu şekilde rızık ihtiyacı için bir araya gelmek zorunda olan insan aynı zamanda kendini savunmak için de diğer insanların yardımına muhtaçtır. Allah hayvanlara kendilerini koruyabilecek çeşitli meziyetler vermiş olmasına karşın insana fikir ve onun emrinde bir el verdi. “El düşüncenin hizmeti ve desteği ile sanatlar için hazırlanmış ve yaratılmış bir organdır. Sanat sayesinde insan için aletler hasıl olur. Bu aletler, öteki hayvanların kendilerini savunmaları için sahip oldukları organların yerine geçer.”⁴⁵ Bu aletlerin

⁴⁰ Arslan, aynı eser, s:92

⁴¹ Uygun, aynı eser, s:109

⁴² İbn Haldun, aynı eser, s: 213

⁴³ Age, s: 213

⁴⁴ Erol Kozak, İbn Haldun'a Göre İnsan-Toplum-İktisat, Pınar yayınları, İstanbul, 1984, s: 174-175

⁴⁵ İbn Haldun, aynı eser, s: 214

kendisi dahi tek başına insanın savunması için yeterli değildir. Bu aletlerin birlikte ve uyumlu bir şekilde savunmaya matuf olarak kullanılabilmesi için de insanların karşılıklı olarak yardımlaşmaya ihtiyacı vardır.

Buradan da anlaşılacağı üzere "insan nevi için içtimai ve toplu olarak yaşamak zaruridir."⁴⁶ Ancak insanların bir arada yaşamak için bir araya geldikleri her durumda bu birlikteliğin karşılaşılabileceği çeşitli olumlu ya da olumsuz gelişmelerin belirli kurallar çerçevesinde düzenlenmesi için aynı zamanda belirli bir nizama ihtiyaç olacaktır.

Birlikte ve Güven İçinde Bir Yaşam Arayışı Olarak Devlet

İbn Haldun bu düzen ihtiyacının temeli olarak insanların hayvani bir yana sahip olmasını ve bu saldırgan tatminsiz duygunun insanların birbirine karşı yıkıcı faaliyetlerine kaynak olacağını söylemiştir.⁴⁷

"İnsanları birbirine karşı koruyacak (saldırılarını defedecek) bir vâzia (kötülük yapmaktan caydırıcı bir güce) mutlaka ihtiyaç vardır. Çünkü saldırmak ve haksızlık yapmak insanların, hayvani tabiatlarında mevcuttur. Yabani hayvanların tecavüzlerini defetmek için imal edilmiş olan silah, insanlardan gelen tecavüzleri defetmeye kafi değildir. Çünkü aynı silah diğer insanların hepsinde mevcuttur. Şu halde insanların yekdiğerine karşı tecavüz etmelerini önleyecek 'başka bir şeye' behemehal ihtiyaç vardır. Bahis konusu olan 'başka şey' kendilerinin dışında olan canlı olamaz. Çünkü hayvanların tümü idrak ve ilham itibarıyla insanlardan eksiktir. O halde bahis konusu vâzi' (hakim ve yasakçı otorite) insanlardan biri olacaktır. Fakat bu vâzi'in diğer insanlar üzerinde bir galebesi, sultanı, kahir eli ve üstün bir hakimiyeti bulunacaktır. Böyle olmalıdır ki, bir kimse diğerine tecavüz edemesin, zarar veremesin. Hükümdarın (mülkün ve üstün otoritesinin) manası budur."⁴⁸

Bu uzun alıntıdan da çok net bir şekilde anlaşılacağı gibi insanın yaşamını sürdürebilmesi, yiyecek ihtiyacını gidermesi ve çeşitli vahşi hayvanata karşı kendisini savunması için bir araya gelmek zorunda olduğu hemcinsleri bir adım sonra kendisi için de bir tehlike kaynağı olarak belirlemektedir. Düşünür tarafından çok açık ve gerçekçi bir tanımlama ile insanların psikolojilerine ve bu psikolojinin çeşitli sosyolojik yansımalarına bu analizin içerisinde yer verilmiş olması açısından bu perspektifin çok

⁴⁶ Age, s: 214

⁴⁷ Arslan, aynı eser, s:109

⁴⁸ İbn Haldun, aynı eser, s: 215

ilerici bir yaklaşım olduğunu söylemek mümkündür. Zira kendisinden asırlar sonra yaşayacak olan Batılı siyaset kuramcılarında da insanların toplumsal yaşam içerisinde hemcinslerine karşı yıkıcı tutumlar içerisinde olacağını ve bunun engellenmesi için zor kullanma gücüne sahip bir organizasyona (devlet) ihtiyaç olacağı yönündeki yaklaşımı görmek mümkündür.⁴⁹

İbn Haldun'un devlet ve otorite ile ilgili görüşlerinde karşımıza çıkan diğer önemli bir husus da hükümdarlık düşüncesinin insanlarda doğal olarak yer aldığıdır. Bazı hayvan türlerinde de belirli bir otoriteyi izleme davranışının görünmüş olmasına karşın bu davranışın hayvanlarda fitratın ve içgüdünün yönlendirmesi ile gerçekleştiği halde insan da üstün bir güce tabiyetin fikir ve siyasetin icabı olarak gerçekleştiği dikkat çekmektedir. Devlet olmadan insanın varlığını sürdüremeyeceğini dile getiren düşünürüne göre hükümdar mutlaka asabiyet sahibi olmalıdır. Zira gerçek hükümdar "a) tebasına boyun eğdiren, b) vergi toplayan, c) elçiler gönderen (öbür devletler tarafından tanınan), d) sınırlarını koruyan (bir orduya sahip olan), e) gücünün üstünde egemen başka bir güç bulunmayan kurum ve şahıstır."⁵⁰

Yine İbn Haldun'un cesur bir şekilde dile getirdiği diğer bir husus da toplumun oluşması ve bu oluşumun devlet şeklinde teşkilatlanması ile nübüvvet arasında doğrudan bir ilişkinin bulunmadığı yönündeki izahıdır.⁵¹ Şeriatın olmadığı durumlarda devlet işleyişinin mümkün olmayacağı yönündeki çeşitli düşünürlerin görüşlerine katılmayan İbn Haldun, bu iki unsur arasında zaruri bir ilişkinin olmadığını şu şekilde dile getirmiştir: "İnsanlar için tesirli bir yasakçı (güçlü bir otorite) olmazsa beşeri hayat behemehal bir anarşi halini alır, böyle bir hayat ise mümkün değildir. Halbuki kitap ehli olmayan gayr-i müslimlerin cemiyetleri ve devletleri bunun, yani anarşinin aksi olan bir vaziyettedir. (Demek ki şeriat olmadan da bir toplum düzeni ve devlet teşkilatı kurabilmişlerdir.)"⁵²

Devleti tabii bir olgu olarak kabul eden İbn Haldun, din ve devleti karakterlerinin ve kaynaklarının farklı olması nedeniyle ayrı olgular olarak değerlendirmiştir.⁵³ Orhan Hülâgu, Farabi ve İbn Haldun'da Devlet Düşüncesi, Kırkambar Yayınları, İstanbul, 1999, s:105 İdeal olanın ötesinde reel olanı, yaşanmış ve yaşanan olaylara etki eden faktörleri anlamaya çalışmış olan İbn Haldun, olması gerekeni vaaz eden, insanlardan

⁴⁹ Mukaddime ile Thomas Hobbes'un Leviathan arasındaki karşılaştırma için bkz. Uygun, aynı eser, s:93-97

⁵⁰ Uludağ, aynı eser, s:98

⁵¹ Arslan, aynı eser, s:93-94

⁵² İbn Haldun, aynı eser, s: 216

⁵³ Orhan Hülâgu, Farabi ve İbn Haldun'da Devlet Düşüncesi, Kırkambar Yayınları, İstanbul, 1999, s:105

belirli amaçlar doğrultusunda hareket etmesini bekleyen din olgusunu incelemelerinin merkezine koymamış, Umran'ın içerisindeki fonksiyonu ve sosyal bir kurum olarak insanların yaşamlarında meydana getirdiği etki alanı kadar incelemiştir.⁵⁴

Devletin Unsurları ve Gelişimi

Asabiyeti güçlü olan bedevi toplulukların ancak devlet kurabileceklerini, göçebe yaşamının zorlu koşullarına bağlı olarak sürekli dingin ve güçlü kalabilen bu dayanışma duygusu sayesinde fetihler yapılabileceğini ve devletin dayanıklılığının da yine asabiyete bağlı olduğunu söyleyen⁵⁵ İbn Halduna'a göre devletin unsurları: nüfus ve kültürü ifade eden ırk, ekonomik ilişkileri tanımlayan vergi toplama, ülkeyi belirleyen hudutların muhafazası, hakimiyet ve kanun yapmadır.⁵⁶ Bu unsurların tamamı önemli olmasına karşın ilk ikisi diğerlerinden daha fazla ön planda bir fonksiyona sahiptir. Zira asabiyetin temsil ettiği nüfus ve kültür üzerine kurulan devlet ekonomik ilişkilerin işlerliği sayesinde sağlıklı ve sürdürülebilir bir varlık kazanmaktadır. Zira bozulma ve yok olma yolundaki gidişatın ilk izleri bu iki unsurda ortaya çıkacaktır. Devlet kurulduktan sonra devletin gücünü, kuvvetini ve hayatiyetini belirleyecek olan temel unsur asabiyetin niteliği olacaktır.

Devletin sınırları konusunda düşünür otoritenin etkin olarak kullanılabildiği bir çerçeveyi düşünmektedir. Çevre-merkez ilişkisi siyasal bozulmanın başlangıcı ve sürecin işeyişi açısından önemlidir. Zira çözülme ve kuvvet kaybetme önce çevrede başlamakta ve merkeze doğru ilerlemektedir. Eğer bir kalp mesabesinde olan merkez bir güç tarafından aniden mağlup edilirse çevreden merkeze doğru olan doğal süreç yerine kat'i bir merkezi değişiklik yaşanması söz konusu olacaktır.⁵⁷

Hakimiyet ve iyi olan şeyde yarışma anlayışı ile asabiyetin yönlendirdiği devletin diğer önemli unsuru da kanun yapmaktır. Devlet güçlü bir asabiyet ile kurulduktan sonra genişlemekte ve basit bir içerikten daha karmaşık bir yapıya doğru dönüşmektedir. İşte bu karmaşılaşmaya paralel olarak itaati kolaylaştırmak ve kargaşayı önlemek için herkesin tâbi olacağı kanunlar hazırlamak zorunludur.⁵⁸ Bu kanunları düzenleyenlerin kimliğine bağlı olarak siyasetin niteliği farklılaşacak buna bağlı olarak kanunları devlet büyükleri, akıl ve basiret sahipleri yapıyorsa akli bir siyaset (siyasa akliyya), şeriata bağlı olarak dini bir temele göre yapıyorsa dini siyaset (siyasa diniyya) ortaya

⁵⁴ Uludağ, aynı eser, s:113-114

⁵⁵ Lacoste, aynı eser, s:163

⁵⁶ Hülagu, aynı eser, s:85

⁵⁷ Age, s:86-87

⁵⁸ Age, s:88

çıkacaktır. Akla dayanan siyaset rejimi insanın sadece bu dünyadaki varlığını esas alır ve onun salimen sürdürülme şartlarını araştırır, dini siyaset rejimi ise insanın hem dünyevi hem de uhrevi hayatını dikkate almakla birlikte asıl olarak uhrevi dünyadaki kurtuluşunu amaç edinir.⁵⁹

Umran ile devlet ve egemenlik ayrılmaz niteliktedir. Bu ilişkiyi “mülk, Umran’ın maddesini teşkil eden şeylerden biri değil, Umran’ın suretidir.”⁶⁰ şeklinde formüleştiren düşünürü göre mülk ve egemenlik insan topluluklarını bir arada tutan, onların bir çözülme içerisine girmesini önleyen temel ilkedir. Bu tanımlanan ilişki şeklinin bir yansıması olarak Umran, devlete bağlı olarak gelişir, devletin formu en yüksek noktaya geldiğinde o da en mükemmel formunu alır, “Umran’ın uzanabildiği bölgeler, devletin elinin uzanabildiği bölgelerle aynıdır.”⁶¹ ve bunun bir sonucu olarak da devletle birlikte çözülür.

Devlet asabiyete bağlı olarak bir kez kurulduktan sonra genişleme ve gelişme eğiliminde olacaktır. Asabiyetten ayrılmayacağı varsayılan devletin karşılaşacağı 5 evre söz konusudur. Birinci evre bedevilerin zafer ve başarısına dayalı kuruluş ve galibiyet dönemi; ikinci evre iktidarın kurulduğu ve içeride kontrolün sağlandığı istibdat ve hükmetme dönemi; üçüncü evre tarım ve ticarete dayalı olarak rahatlık, huzur, asayiş, sükûnet ve imar dönemi; dördüncü evre eski tecrübelerden yararlanan, hükümdarın genişleme isteğinin olmadığı kanaat ve barış dönemi ve beşinci evre ise iktidar sahiplerinin kendilerini safahata ve şehvete kaptırdıkları israf ve bozulma dönemidir.⁶²

İbn Haldun, devletin yükselişi ve çöküşü ile ilgili değerlendirmelerinde bu çözülme süreci ile bürokrasi ve askeri sınıf arasında bir ilişkiler kurmaktadır. Devletin iki kudretini gösteren kalem ve kılıç aynı zamanda iki önemli vasıtasıdır. Hükümdar buyruklarının uygulanması için orduya ihtiyaç duyar ki ordu, mülki ve idari kurullardan önce gelir. Orduya devletin en fazla ihtiyacı ihtiyarlama ve zayıflama dönemlerinde olur. Öyle ki devletin zayıflaması karşısında devletin yöneticileri aynı asabiyetten

⁵⁹ Arslan, aynı eser, s:174-175; Gürkan, aynı eser, s:238

⁶⁰ Aktaran Arslan, aynı eser, s:105

⁶¹ Age, s:105

⁶² Ülken, aynı eser, s:236-237; Hülagu, aynı eser, s:90-91; Uludağ, aynı eser, s:93-95; Barbara Strowasser, “İbn Haldun’un Tarih Felsefesi: Devletlerin ve Uygarlıkların Yükseliş ve Çöküşü”, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/42/448/5036.pdf> (Erişim:17.04.2009), s:177-178; Gürkan, aynı eser, s:240-241; Uygun, aynı eser, s:145-152

olmasalar dahi asker olan yabancıların yardımına ilk kuruluş evresinde olduğu kadar gereksinim duyarlar.⁶³

Aynı zamanda düşünür, devletin yükselmesi ile sanat eserleri, bayındırlık hareketleri ve medeni eserler arasında temel bir ilişki olduğunu tespit eder. Devletin yükselmesi ve imkanlarının genişlemesine bağlı olarak verilen medeni eserlerin niteliklerinin artacağını, büyük şehirler ile büyük sanat eserlerinin ancak büyük devletler tarafından meydana getirilebileceğini söyler.⁶⁴ Halkın refahı ve zenginlik düzeyi ile devletin gücü arasında da karşılıklı bir ilişki düzeyi vardır. "Devletin gücü, halkın zenginliğine bağlı olduğu gibi; halkın bir araya toplanması sonucu iş bölümünün yaygınlaşması ve bu yolla üretimin, iktisadi faaliyetlerin, zenginliğin artması da devletin güçlü olmasına bağlıdır."⁶⁵

Devletin Ömrü Meselesi

Çevrimsel bir tarih anlayışı çerçevesinde genel düşünce sistemini inşa etmiş olan İbn Haldun, devletlerin de bahse konu olan 5 evreyi tamamlayacaklarını; olgunluk çağına gelmesi ile birlikte başlayacak olan düşüş seyrinin devletin yok olması ile neticeleneceğini model olarak ortaya koyar. Ona göre, her canlı gibi devlet organizmasının da doğacağı, büyüyeceği, belirli bir süre yaşayacağı ve yok olacağı kaçınılmaz bir döngüdür. Nasıl diğer varlıklar bir süre sonra yok olsaydı asabiyet bağı da çeşitli sosyal olayların neticesinde ortadan kalkacaktır.⁶⁶ Devletleri kuran asabiyetin kuvvet ve kudretine bağlı olarak bu süre değişmekte ise de devletler mutlaka bir zevâl devrine uğrayacaklardır.⁶⁷ Devletlerin çöküşünü sosyolojik gerekçelerle izah eden düşünürü göre devletin yıkılmasının temel nedenleri içsel faktörlerden kaynaklanmakta, yıkılışa sebep olan bir dış gücün saldırısı olsa da içeride yıkılışı gerektirecek gelişmelerin yaşanmasının yıkıcı dış saldırıya sebep olduğunu düşünmektedir.⁶⁸ Sebep-sonuç ilişkisi içerisinde bu süreci açıklayan düşünürü göre kuruluş yükselmeyi içinde barındırır, yükselme ve refah dönemi de çöküşü içinde barındırır. "Yani refah ve medeni hayat, çöküşü mündemiçtir(içkindir)...Ona göre devletin zaafa uğraması ve çökme sebeplerinden biri, bürokrasinin artışı ve devlele

⁶³ Hülagu, aynı eser, s:92

⁶⁴ Arslan, aynı eser, s:104; Hülagu, aynı eser, s:93

⁶⁵ Kozak, aynı eser, s: 166

⁶⁶ Ülken, aynı eser, s:236

⁶⁷ Hülagu, aynı eser, s:93

⁶⁸ R. Gökbunar-E. Kömürçü- A.Z. Yalçın, "Mali Sosyolojide İbn Haldun'un Yeri", <http://www.icisleri.gov.tr/_icisleri/TurklidareDergisi/UpLoadedFiles/207-221.ramazan%20gokbunar.doc> (Erişim:25.04.2009), s:212, Arslan, aynı eser, s:132

halkın birbirinden giderek kopmasıdır. Hele tören ve debdebe, üniforma, nişan ve diğer şekilciliklerin artması, onun halktan kopmasının ve çöküşünün alametlerindedir.”⁶⁹ Gösteriş ve pahalı alışkanlıklar hadari toplumun gelebileceği gelişmişlik düzeyinin zirvesini işaret etmesinin yanında hadari toplumunun çöküş ve çözülüşüne de işaret etmektedir.⁷⁰

Ekonomik, psikolojik ve ahlaki sebepleri birlikte değerlendirmiş olan İbn Haldun⁷¹ bu etkenleri şu şekilde izah eder: “Geniş ve mendi hayat icabı, imar ve üretim vasıtalarını elde ettikten sonra insanlar yine tabiat icabı refahın alışkanlıklarına düşerler. İşte, düşüş ve mahvolma ilklerine göre hareketin vaki olması ve devletin çökmesi, insanların, özellikle devlet kademelerinin rahatı, huzuru, refahı ve sükunu huy ve alışkanlık haline getirmelerine, lükse dalmalarına dayanmaktadır. Alışkanlıklardan vazgeçmek zordur. İnsanlar, hayat için en mükemmel vasıtalara sahip olmak isterler. İhtiyaçlar arttıkça birbirini doğurur. Çünkü arzuların sonu yoktur. Lüks başlayınca, kazanç lükse yetmez hale gelir. İhtiyaç ve talep çoğalmış, masraflar artmıştır. Pahalılık da artmıştır. Vergiler gittikçe artar. Halbuki Umran’ın artması için vergi yükünün az olması gerekir. Çünkü bundan doğan memnuniyetle Umran artar. Teşebbüs ve heves için vergi yükü az olmalıdır.

Vergiler pahalılığı daha da arttırır. Çünkü satıcı, vergileri, bütün masrafları, kendi geçim masraflarını maliyete yüklemiştir. Toplumda masraflar artınca, itidal dairesi aşılır, israf çoğalır. Alışkanlıklar da teşekkül ettiği için bu hayatın gereklerini yerine getirmekte kendilerini zorlalar, fakat işin içinden çıkmak imkanını bulamazlar. Bütün kazançlarını sarf ederler, gitgide yoksulluk ve ihtiyaç içinde kalırlar. Sınır aşıldığı için şehrin ekonomik düzeni bozulur. Bayındırlığı da bozulur. Kanaatkar olma, halkın malına tenezzül etmeme yerine aksi durumlar kaim olmuştur. Devletin çöküşü hızlanır.”⁷²

Görülebileceği üzere iktisadi ve psikolojik etkenler birlikte aynı istikamette etki meydana getirmektedir. Refah toplumunun meydana getireceği alışkanlıkların nasıl bir etkileşimi tetiklediği ve bu süreç bir kez başladıktan sonra geri çevrilemeyen bir akışın yaşandığını görmekteyiz.⁷³ Özellikle vergiler üzerinden meydana gelen adapte olma

⁶⁹ Hülagu, aynı eser, s:94

⁷⁰ Lacoste, aynı eser, s:170

⁷¹ Age, s:172

⁷² Aktaran, Hülagu, aynı eser, s:95

⁷³ Yaşam biçiminin insanların psikolojik tutumlarını nasıl etkilediğine ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Uygun, aynı eser, s: 21–29

arayışları ve bu arayışların neticesinde vergi artırımını şeklinde bir siyasal karar mekanizmasının işlemesinin ekonomik yaşamın ana yüklenicisi durumundaki aktörlerin psikolojilerinde meydana getireceği bozucu etkiyi de düşünür açık bir şekilde karışımıza sermektedir.

Devletin gelirleri ile giderleri arasındaki dengesizliğin izalesi için devlet görevlilerinin önünde iki ihtimal vardır. Ya devlet gelirlerini arttırmak ya da devlet giderlerini kıstamak. Ancak öyle bir aşamaya gelinmiştir ki, bu iki yol da denenmek istenmesine karşın başarı sağlanamayacaktır. Devletin giderlerini kıstamak mümkün olmayacak çünkü devletin temel işleyişini üzerine bina ettiği ve artık çok genişlemiş olan bürokrasi ve askeriye sınıfının maaşlarının ödenmesi gerekmektedir. Aynı zamanda devletin güvenliğini emanet ettiği ve kendisine parasal bir bağın dışında bağlılığı olmayan ordu ve generallerin maaşlarının kısıtlanmasının meydana getireceği hoşnutsuzluk da göze alınamayacaktır. Şehir hayatının rahatı ve lüksüne alışmış olan 'alışkanlıklarının oğlu' durumuna gelmiş hükümdar ile yakın çevresinin de masraflarını kıstamak mümkün olmayacaktır.⁷⁴

Gelirlerini arttırmak için yapacağı girişimler de neticesiz kalacak; bunun için yükseltilecek vergi oranları insanların beklentilerini ve umutlarını olumsuz etkileyeceği için üretimden uzaklaşmalarına ve paradoksal olarak devlet gelirlerinin daha da azalmasına neden olacaktır. Vergi oranları üzerinden yapılan müdahalenin sonuçsuz kalacağını gören devlet bu sefer kendisi aktif bir aktör olarak iktisadi yaşama girecek, ticari monopoller kuracaktır. Bu teşebbüsün efektif olması için piyasa içerisindeki aktörlere karşı gereğinde zor kullanmaktan geri durmayacak, bu süreç üreticilerin üretimden, tüccarların ticaretten ve tüketicilerin de şehirlerden kaçmasına sebep olacaktır. Bunun da neticesiz kaldığını gören devlet bu sefer mülkiyet hakkına tecavüz ile etrafındaki ve elinin uzandığı her mal varlığına el koymaya kalkacak, bu da en yakınlarının bile kendisinden yüz çevirerek başka yerlere kaçmalarına ve fırsat kollayan devlet karşıtı iç ve dış güçlerle ittifaklar kurmalarına neden olacaktır. Şehirler boşalacak, insanlar işlerinden ayrılacak ve ekonomik hayatın ardından devlet ve uygarlık yok olacaktır.⁷⁵

Aristoteles'te Devlet Düşüncesi

Devlete ilişkin temel yaklaşımlarını "Politika" adlı eserinde bulduğumuz düşünür öncelikle insanı Pôlis içinde yaşamak üzere yaratılmış "sosyal bir hayvan, sosyal bir

⁷⁴ Arslan, aynı eser, s:148

⁷⁵ Age, s:149-150

yaratık olarak” tanımlamıştır.⁷⁶ Aristoteles’e göre, “Pôlis aile, kabile, köy gibi aşamalardan geçerek insanlığın ulaşacağı son uygarlık basamağıdır. Pôlis doğal ve zorunlu bir gelişmenin sonucudur, kendi kendine yetme özelliğine sahip mükemmel bir toplumdur” ve kendisine meydana getiren tüm unsurlardan önce vardır.⁷⁷ Doğadaki her şeyin temel amacı kendi kendine yeter olabilmektir ve ancak Pôlis kendi kendine yeter bir niteliğe sahiptir. Bu sebeple insan da ancak Pôlis içerisinde kendi kendine yeter olabileceği için insan yapısı itibariye sosyal bir varlıktır (zoon politikon/ antropos).⁷⁸

Düşünüre göre devlet “yaşayan varlığın bütün vasıflarını haiz bir organizma, bir tabii topluluktur.”⁷⁹ Devleti araç olarak gören yaklaşımın yanında bu tanım cümlesinden de anlaşılacağı gibi Aristoteles’te devlet bir amaç olarak karşımıza çıkmaktadır. Devleti hem mantıki olarak hem de felsefi olarak tabii kabul eden düşünür, bütünün parçadan önce gelmesi gerektiğine ilişkin mantıki yaklaşımın uzantısı olarak birey, aile, köy ve şehirden oluşan devletin de zorunlu olarak bunlardan önce gelmesi kaçınılmazdır.⁸⁰ Bununla birlikte düşünür “İnsan tabiatı gereği politik hayvandır ve koruyucu şehrin muayyen hudutlarından istifade etmeksizin yalnızca tanrılar ve hayvanlar yaşayabilir.”⁸¹ diyerek felsefi olarak da bu tabiiği açıklamaktadır.

Aile, köy ve şehir–devleti topluluk hallerinin birer aşamasını ifade eder ve her topluluk halinin kendi içerisinde insanın ihtiyaçlarının giderilmesine yönelik fonksiyonlar vardır. Sosyal evrimin ilk aşaması olan aile birlikteliği içerisinde insanın günlük ihtiyaçları giderilirken ondan daha geniş ve karmaşık olan köy birlikteliği içerisinde ailenin karşılayamayacağı temel ve ilkel kültürel ihtiyaçlara yanıt üretilir. Toplumsal evrimin en üst noktası olan şehir–devlette ise yaşamın temel unsurlarından başka olara daha iyi bir hayatın gereksinimlerine cevap aramaktadır. Değerler ve amaçlar bakımından en yüksek birlik olan devlette basit anlamda birliktelik sorunlarından daha fazlası vardır ve soylu amaçlar için bir edinim söz konusudur.⁸²

⁷⁶ “Pôlis” kavramı Aristoteles hem devlet hem de devletin ülkesine karşılık olarak kullanmıştır. Bkz. Aristoteles, Politika, (Çev. Mete Tuncay), Remzi Kitabevi, İstanbul, 1975, s:72; Göze, aynı eser, s:41

⁷⁷ Aristoteles, aynı eser, s:9; Göze, aynı eser, s:41

⁷⁸ Macit Gökberk, Felsefe Tarihi, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1980, s:88; Göze, aynı eser, s:42

⁷⁹ Ebenstein, aynı eser, s:32

⁸⁰ Aristoteles, aynı eser, s:10

⁸¹ Ebenstein, aynı eser, s:32; Göze, aynı eser, s:42

⁸² Ebenstein, aynı eser, s:32–33

Devlet ile birlikte yönetim şekillerini de tanımlayan Aristoteles, farklı zamanlarda farklı "en iyi" yönetim şekillerinin söz konusu olabileceğini ve niceliğin bu yönetim şekillerini belirlerken önemli bir ayırım noktası olacağını dile getirir. Ortak amacı gerçekleştirmek üzere tek kişinin, bir azınlığın ya da çoğunluğun yönetiminin söz konusu olabileceğini belirten Aristoteles, "ortak iyiliği amaçlayan bir kişinin yönetimi-krallık; bir kişiden çoğunun, ama bir azlığın yönetimi-aristokrasi; bütün topluluğun iyiliği için yurttaşların hepsinin uyguladığı yönetim-siyasal yönetim(politeia)"⁸³ şeklindeki temel tanımlamasını yapar.⁸⁴

Yönetimlerin belirli aralıklarla değişmekte olduğunu gözlemleyen düşünür bu değişimi açıklamak için genel nedenlerin yanında her bir yönetim için farklı özel sebeplerin de varlığına işaret etmiştir. Yönetimlerin sonlanmasının temel nedenleri arasında eşitlik ya da eşitsizlik ilkesinin aşırılışması olduğunu belirten Aristoteles, her yönetim düzeyinde eşitlik ve eşitsizlik belirli bir denge içerisinde yer almaktadır. Bazı yönetimler eşitlik ilkesi yönünde aşırıya gitmekte bazıları da eşitsizlik ilkesi üzerinde aşırılığa gitmektedir. Bu iki aşılığın da yönetimlerin sonlanmasına giden süreci tetiklediğini anlatmıştır. Mesela demokrasi de çoğunluğu oluşturan kişilerin mutlak anlamda eşit kabul edilmesi ve bu eşitliğin geliştirilmesi için zenginleri mallarına el konulması gibi toplum içerisindeki farklılıkların törpülenmesi yönünde hareket etmesi önemli bir yanıdır.

Aynı şekilde oligarşide de bir grubun eşit olmadığı yönündeki düşüncenin mutlaklaştırılarak her yönde eşitsizlik düşüncesinin yaygınlaştırılması hatadır. Böylece eşitsizlik düşüncesinin sonucunda da genellikle devrimler gerçekleşir. Bunun yanında "kazanç ve saygınlık hırsı, korku ve iktidarın kötüye kullanılması gibi özel ve genel başka nedenler de bulunabilir."⁸⁵

Özetle bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere Aristoteles, şehir-devlet halini bir amaç olarak görmekte, "en iyi"ye ulaşmak için aile, köy ve Pôlis yönündeki toplumsal yaşamın evrilmesini kaçınılmaz bir süreç olarak tanımlamaktadır.⁸⁶ Devleti bu anlamda tabii bir olgu olarak gören ve bunun mantıki ve felsefi gereklerini izah eden düşünür, ihtiyaçlarının giderilmesi ve doğadaki kendi kendine yeter olma arayışının bir uzantısı olarak insanın ancak Pôlis içerisinde bunu gerçekleştirebileceğini, bu anlamda devletin bir araç olarak düşünülmesinin mümkün olamayacağını, ancak bu arayışını gerçekleştirmek adına amaç olacağı kesin bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır.

⁸³ Aristoteles, aynı eser, s:81

⁸⁴ Cemil Oktay, Siyaset Bilimi İncelemeleri, Alfa Yayınları, İstanbul, 2007, s:59-61; Göze, aynı eser, s:44-45

⁸⁵ Göze, aynı eser, s:49-51

⁸⁶ Aristoteles, aynı eser, s:9 ve s:91

Thomas Hobbes'ta Devlet Düşüncesi

17. yüzyıl önemli düşünürlerinden Thomas Hobbes'un devlete ilişkin düşüncelerini 1651 yılında yazdığı, ismini Tevrat'ta geçen bir devden alan Leviathan adlı eserinde bulmak mümkündür.⁸⁷ Doğal halde yıkıcı özelliklere sahip olduğu insanın toplumsal düzenini kurması ve koruyabilmesi için bir otoriteye ihtiyacı vardı ve bu ihtiyacın giderilmesine yönelik devlet, insan eseri yapay bir olgu olarak ortaya çıktı. İnsanın korunması ve savunulması için oluşturulmuş olan devlet yargı ve yürütme görevlerini kendisine bağlı memurlar⁸⁸ aracılığıyla yerine getirmekte olup toplumdakilerin "zenginlik ve varlığı onun gücüdür, halkın selameti 'salus papulis' onun görevidir, danışmanları onun belleği, hakkaniyet ve yasalar onun akli ve iradesidir. Uyum onun sağlığı, toplumsal kargaşa onun hastalıkları, iç savaş ise onun ölümü demektir."⁸⁹

Diğer canlılardan akıl ve muhakeme ile farklılaşan insanda devletin bünyesinde olması gereken otoriterliğin gerektirdiği malzemeyi bulan Hobbes, dini duyguların sadece insanda var olduğunu tespit etmiştir. İnsan tanıdığı olduğu olay ve olguların nedenleri açıklamak için girdiği arayışta 'nedenlerin nedenini' araştırırken tanrı fikrine ulaşır. İnsan gelecek korkusu, ölüm ve yoksulluk gibi durumların karşısında yüce bir tanrı fikrine inanarak kendisine, içerisinde teskin olacağı bir güven dairesi tesis etmeye çalışacaktır.⁹⁰

Hemcinsleriyle birlikte yaşayan doğal halinde fikren ve bedenen eşit olan insanların beklentileri ve amaçları da benzer nitelikte olacaktır. İşte bu her şeyi ile birliktelik içerisinde olan insanların yöneldikleri hedeflerde ortak olacak ve bu ortak hedef karşısında diğerinin önünde bir pozisyon kazanma arzusundaki insanlar birbirlerine karşı düşmanca bir tavır alacaklardır. Yaşamlarını korumak ve sürdürmek hedefine sahip olan insanın bir sonraki amacı da hoşlarına giden şeylere sahip olmaktır. Bu son arzu nedeni ile üretilmiş ve sahip olunan her şeyin bir talep edeni olacak ve bu taleplerin karşılanması için insanlar öldürmek dahil her türlü eylem içerisine girebileceklerdir. Bu süreç güçlü olanın zayıf olan üzerinde uyguladığı bitmeyen bir mücadele haline sebep olacaktır.⁹¹

⁸⁷ Gökberk, aynı eser, s:281; Ebenstein, aynı eser, s:165

⁸⁸ Egemen gücün kamu görevlileri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Thomas Hobbes, Leviathan (Çev. Semih Lim), Yapı Kredi Yayınları, 1993, s:174

⁸⁹ Aktaran, Göze, aynı eser, s:133-134; Gökberk, aynı eser, s:284

⁹⁰ Hobbes, aynı eser, s:82; Göze, aynı eser, s:134; Ebenstein, aynı eser, s:166

⁹¹ Hobbes, aynı eser, s:97; Göze, aynı eser, s:134-135

Rekabet, güvensizlik ve herkesten üstün olma tutkusu nedeni ile insanlar arasındaki mücadele daima söz konusu olacaktır. "Rekabet insanları çıkarları için mücadeleye iter. Güvensizlik duygusu da güvenliği sağlamak için insanları savaşa sürükler. Şan ve ünleri korumak ve rakipsiz olduklarını kanıtlamak tutkusu da insanları saldırgan yapar."⁹²

Herkesin herkese karşı olduğu savaş (bellum omnium contra omnes) geçici bir hal değildir ve bu durumda insan insanın kurdudur (homo himini lupus).⁹³ Savaş hali sürdükçe herkesin birlikte itaat edeceği bir iktidar ve yasa olmayacak, yasanın olmaması nedeniyle de adil olan ya da adil olmayan ayrımı yapılamayacaktır. Şiddet, hile ve kurnazlığın bu savaş halinin temel ilkesi olması nedeniyle mülkiyet olgusunun da pratik bir karşılığı olmayacak, senin olan başkasının kontrolüne geçebilecektir. Ancak bu haldeki insanın yok olmamak için bu durumu akli ve tutkularının yönlendireceği barış ortamına ulaşmaya çalışacaktır. Barış ortamının devamlı bir nitelikte olması için diğer insanların da bu yönde ikna edilmesi ve bir anlaşma zemininde buluşulması kaçınılmazdır. Bu anlaşmanın şartları doğal yasalar olarak tespit edilecek ve temel ilke "kendine yapılmasını istemediğin bir şeyi sen de başkasına yapma" olarak belirecektir. Aynı zamanda bu anlaşma ile insan doğal durumundan (status naturalis) yurttaş durumuna (status civilis) geçmiş olacaktır.⁹⁴

Herkesin her şey üzerindeki mutlak hakkından vazgeçmesi gereken bu durumun sadece anlaşarak sürdürülmesi mümkün olmayacak, bu anlaşmaya ve doğal yasaya uyumak için ölüm korkusu ve aklın emirlerinden daha fazla bir zorlayıcılığa gerek vardır. "İnsanlara boyun eğdirici, gözle görünen, elle tutulan, korkutan, cezalandıran ve karşı konamayan bir gücün, bir otoritenin varlığı da zorunludur. Cebir ve baskı ile desteklenmeyen ve cezalandırma yetkisini kapsamayan bir birleşme, anlaşma sözde kalmaya mahkumdur ve insanlara hiçbir güvence getirmeyecektir."⁹⁵

İşte bu gücün sahibi de insanların aralarında yapacakları anlaşma ile kuracakları ve temel amacı bireysel güvenlik olan Devlet / Leviathan olacaktır.⁹⁶ İnsanlar bütün yetki ve güçlerini ya bir kişiye ya da bir meclise devretmeli, ancak bu devir mutlak nitelikte olmalı ve devletin şekli belirlendikten sonra insanın herhangi bir tasarrufuna konu olmamalıdır.⁹⁷ Egemen güç konumunu alan devlet hareketlerinde mutlak serbestiye

⁹² Aktaran, Göze, aynı eser, s:135

⁹³ Gökberk, aynı eser, s:285

⁹⁴ Gökberk, aynı eser, s:285; Göze, aynı eser, s:136-137

⁹⁵ Aktaran, Göze, aynı eser, s:49-51

⁹⁶ Hobbes, aynı eser, s:127

⁹⁷ Hobbes, aynı eser, s:131; Ebenstein, aynı eser, s:167

sahip olacak; barış ve güvenliğin bozulmasını önlemek için herhangi bir bağıt olmaksızın gerekli gördüğü her türlü önlemi alabilecektir.⁹⁸ Mülkiyetin çatışma sebebi olmaması için devlet tarafından verilen bir hak konumuna indirgenecek ve toplumda yasa yapıcı olarak hukukun tek kaynağı devlet olacak ve bununla birlikte özgürlük alanı da yasaların yasaklamadığı şeylerin yapılabilmesi olarak belirlenecektir.⁹⁹

Devletin kuruluşunu barış ve güvenliğin sağlanmasıyla ilintili olarak açıklayan Hobbes, güvenlik sorunu için adalette ve yasa önünde herkesin eşitliğinin sağlanmasını zorunlu görür ve devletin diğer bir görevinin de toplumun iyiliği için gerekli olan “iyi yasa”ların yapılması olarak zikreder.

Ölümsüz bir şey olmayacağı için de devlette kendi yapısındaki nedenlerden ötürü bu son ile karşılaşacaktır. “Devletin gücü ya mutlaktır ya da hiçtir.”¹⁰⁰ Bölünmez otoriteye sahip olması kaçınılmaz olan devletin mutlak iktidarında bir zayıflamanın yaşanması çöküşü hazırlayacaktır.¹⁰¹ Aynı zamanda iyiye ve kötüye karar verme iddiasındaki yıkıcı doktrinler, egemen gücü kullanan kişi ya da meclisin yasalara tabi olma düşüncesi, kişilere verilen mülkiyet hakkının mutlaklaştırılması, egemen gücün bölünebileceğinin düşünülmesi, din ile devlet siyaseti arasındaki dengeli yaklaşımın korunamaması, yeterli mali kaynaklara sahip olunamaması ve savaşta yenilgi gibi sebepler de devletin çöküşüne neden olabilecek nitelikteki diğer etmenlerdi.¹⁰²

Araç/Amaç Sorunsalına Yönelik Mukayeseli Bir Değerlendirme

Düşünürlerin siyaset felsefelerine temel oluşturan düşüncelerini aktardıktan sonra çalışmamızın diğer kısmına geçerek bu düşünürlerin devlete ilişkin düşüncelerini araç/amaç sorunsalı merkezli mukayeseli olarak değerlendirme konusu yapabiliriz.

Toplumsal yaşamın beraberinde getirdiği bazı ihtiyaçların giderilmesine uygun olarak insanoğlunun merkezinde olduğu çeşitli kurumlardan birisi olan devlet üzerinde yapılan amaç/araç tartışmasında dile getireceğimiz düşüncelerin tarihsel izdüşümlerine yönelik bazı verilere kavuşmuş oluyoruz. Devlet üzerine yapılmış olan kuramsal tartışmaların tümünü değerlendirme ve elde edilen düşünceleri bu kısa çalışmamızın içerisinde sunma şansımızın olmadığını farkında olarak insandan yola çıkarak devlet sürecini tanımladığını düşündüğümüz Aristoteles, İbn Haldun ve Thomas Hobbes’un

⁹⁸ Ebenstein, aynı eser, s:172

⁹⁹ Göze, aynı eser, s:139-141

¹⁰⁰ Gökberk, aynı eser, s:286

¹⁰¹ Hobbes, aynı eser, s: 226

¹⁰² Göze, aynı eser, s:142-144; Hobbes, aynı eser, s:226-234

görüşleri bazen bizim temel savımızda buluştu zaman zaman da bazı farklılıklar oluştu.

İnsanın doğumu ile başlayan yolcuğunu yalnız başına sürdüremeyeceğine ilişkin doğal eğilimi bir başlangıç noktası olarak yaptığımız açıklamamızda devleti, insanın ihtiyaçlarının giderilmesinde bir araç olarak kabul eden düşünceye ulaştığımız durumdayız. Ancak araç, amaç tartışmasında çok yalın ve basit bir şekilde araç ya da amaç demek bu çerçevede yaşanmış olan tartışmaları anlamlandırmakta eksik kalabilecektir. Ancak temel yaklaşımımız devletin insanın toplumsal yaşam serüveninde araç olduğu yönünde olmakla birlikte devletin oluşumu gerçekleştiikten sonra bazı unsurlarının gerekliliği üzerindeki vurgu karşısında amaçsal bir yönelime doğru kaymalar yaşandığı tarafımızca düşünülmektedir.

Bir arada yaşaması kaçınılmaz olan insanoğlu, hemcinsleriyle birlikte meydana getirdiği toplumsal birlikteliğin kendi başına üzerinden gelmesi mümkün olmayan bazı fonksiyonları için işbölümü içerisine girmek zorunda olduğunu çözümleyecek kadar rasyonel bir varlıktır. Bu basit işbölümü olarak görünüm kazanan toplumsal yaşamın zorunlulukları başladığı noktadan itibaren karmaşıklaşarak genişleyecektir. Gönüllülük esasıyla yola devam edilmesinin muhtemel maliyetlerinin farkına varacak olan insanoğlu muhakkak bu maliyetleri kendisi için tanımlayacak ve yaşanabilecek muhtemel ihtiyaçlara ya da çatışmalara karşı zor gücüne sahip başka bir hüviyete sahip bir kurum kurgulayacaktır. Kurgusal olması temel olmakla birlikte görevleri, fonksiyonları ve unsurları tanımlandıktan sonra görünüm kazanmaya başlayacak olan devletin toplumsal yaşamın içerisindeki yayılımı ve insanın olduğu her alanda kendisi için bir yer bulması devlet düşüncesinde farklı yaklaşımları besleyecek olan "zorunluluk" duygusunun oluşmasına neden olacaktır. Bu "devletin zorunluluğu" düşüncesinin kesinliği insan merkezli başlama noktasından daha farklı bir yere gidilmesine ve devletin bu denli kaçınılmaz olması karşısında ancak araç değil amaç olabileceğine ilişkin düşüncelerin yaşanmasına neden olabilecektir.

Bu noktada araç/amaç tartışması açısından devlet felsefesine ilişkin görüşlerine başvurduğumuz düşünürlerin düşüncelerinin bu tartışma açısından nasıl algılanabileceğine yönelik bazı değerlendirmeler yapmaya çalışacağız.

Hatırlanacağı üzere Aristoteles devleti, aile, köy gibi toplumsal birlikteliklerin doğal bir sürece bağlı olarak evrilerek ulaşılacak en üst nokta olarak görmekteydi. Kendi kendine yeter olmak doğadaki tüm canlılar için kaçınılmaz olarak ulaşılmaması gereken bir dürtüydü ve insan ancak toplu yaşam ve onun evrilmiş en mükemmel yansıması

olan devlet içerisinde kendi kendine yeter olabilecekti. Doğal bir sürece bağlı olarak şekillenen devlet düşüncesi Aristoteles'te araç ve amaç unsurlarının hafif birbirine girmiş olmasına karşın sanki insanın kendi kendine yeter olabilmesi için amaç olması gereken bir kurum gibi karşımıza çıkmaktadır.

Aristoteles'in Atina şehir devletinde yaşadığı dönemin kendine mahsus bazı özelliklerinin de bu düşüncenin gelişiminde etkili olabileceğine ilişkin bir düşünce de söz konusudur. Zira düşünür Yunan şehir devletlerinin siyasal, ekonomik ve sosyal özellikleri itibariyle çözülmeye başladığı bir dönemde bu çözümlü sürecine yakından şahitlik etmiştir. Karmaşa ve yabancı istilasının meydana getirebileceği olumsuz sonuçları görmesi nedeniyle belki de devleti, fonksiyonları itibariyle kaçınılmaz bir kurum olarak vurgulamaya sevk etmiş olabilir. Ancak biraz spekülasyon içeren bu tahminlere karşın gerçek olan husus Aristoteles'te sosyal bir hayvan (zoon politikon/antropos) olan insanoğlunun karşısında devletin konumlandırıldığı yer araç olamayacak kadar önemli bir vurguya sahiptir.

İslami bir düşünce geleneği içerisinde yer alan İbn Haldun, devletin oluşumu sürecini ne beşeri ne de ilahi bir iradeye bağlamaksızın toplu halde yaşama olgusunun tabii bir sonucu olarak açıklamaktadır. Yaşamını sürdürebilmek için ihtiyacı olan rızık üretimini ancak diğer türdeşleriyle birlikte toplu halde yaşayarak gerçekleştirebilecek olan insanlar bunun yanında vahşi hayvanattan korunmak için aletler yapmak için de bu birliktelikten yararlanacaktır. Ancak bu yaşamı sürdürme ve savunma ihtiyacının giderilmesi için bir araya gelmiş olan insanların bir birlerine karşı korunması meselesi de bir sorun olarak belirlemektedir. Çünkü hayvanlardan korunmak için üretilmiş aletlere herkes sahiptir ve bu aletlerin karşılıklı kullanılmasının önlenmesi için bir vâzia'ya (caydırıcı somut bir güce) ihtiyaç olacaktır. İşte bu caydırıcı güç insanların dışında bir organizma olmak zorundadır. Bir otoritenin altında ve birlikte yaşaması doğasının zorunlu bir sonucu olan insanın devlet ve onun iktidarını kullanan hükümdar karşısındaki konumunu, toplumsal duygudaşlık olarak kısaca tanımlanabilecek olan "asabiye" kavramı çerçevesinde şekillenmektedir. Temel yönelimin iktidar ve hükümlanlık olduğu düşüncesi ve bedevi topluluktan devletin şekillendiği hadari topluluğa doğru doğal ve kaçınılmaz bir yönelimin işlediği yaklaşımı birlikte değerlendirildiğinde araç/amaç tartışmasında İbn Haldun'un yerini daha sağlıklı tespit edebiliriz. En saf görünümü ve en doğru yolu izleyeceği varsayılan asabiye duygusunun kendisinden bekleneceği şekilde bedevilikten hadariliğe, kabile halinden şehir/medine yaşamına evrilmesinin kaçınılmazlığı ve bu ilişkinin zorunluluğu düşüncesi devletin bir amaç olarak görüldüğüne ilişkin bir fikre sebep olabilecektir.

İbn Haldun, devletin oluşumunu insana bağlamakta ve onun doğal yönelimlerinin bir sonucu olarak görmektedir. Gerek devletin oluşumu ve gelişimi gerekse ilerlemesi ve çökmesi ile ilgili tüm süreçleri insanlara ve insanların arasındaki dayanışma ruhuna (asabiyye) dayandırması bakımından düşünür devleti belirleyici değil, ancak belirlenen bir olgu olarak konumlandırmaktadır. Bu süreçte kendisine ilişkilerdeki rolü ile belirleyici bir rol verilmiş olan insanın, devlet karşısında araç olarak düşünülmesi bu bağımlı ilişkinin yönü açısından mümkün görünmemektedir.

Burada dikkat edilmesi gereken husus, toplumsal yaşamın kaçınılmaz bir sonucu olarak devletleşme yönündeki asabiyye olgusunun varlığı ile insan karşısında devletin amaçsallaştırılmasının farklı niteliklere sahip olduğudur. Zira devletin insan karşısındaki bağımlı değişken olmasından hareket ederek devletin insan karşısında amaç olamayacağı düşüncesine varmak mümkündür. Ancak tüm bu çıkarımlarımıza ve açıklamalarımıza karşın düşünür adına tek yönlü bir ilişki tespit etmek yerine düşünürün siyaset felsefesine ilişkin görüşlerine genel olarak bakıldığında devletin insan karşısında işlevsellik açısından bir araç gibi konumlandırıldığını söylemek yerinde olacaktır.

İnsanın tabii haldeki durumunu tanımlayarak siyasal düşüncesini temellendiği zemini inşa eden Thomas Hobbes'a göre insanın doğal halinde yıkıcıdır. Birbiri ile eşit bedensel ve fikrî özelliklere sahip olan insanların beklentileri ve talepleri de aynı noktada toplanacak ve bu sınırlılık karşısında öncelik kazanmak için kaçınılmaz bir rekabet başlayacaktır. Bu rekabetin sınırları öyle öngörülemez olacak ki insanların bir birinin kurdu (homo homini lupus) olduğu öyle bir çatışma hali yaşanacaktır ki, öldürme dahil her türlü olumsuz edim insan tarafından yapılabilecektir. İşte bu noktada bu sürecin kendi kendisini tüketen dinamiklere sahip olduğunun farkına varacak olan rasyonel insan bu doğal eğilimli çatışma haline son vermek için kendisinin dışında ve gerektiğinde kendisine karşı güç kullanması kaçınılmaz olacak caydırıcı bir güçle silahlanmış devleti kuran anlaşmaya varacaktır.

Barış ve güvenlik duygusunun meydana getirdiği bu devlet kuruluş amacını yerine getirebilmek için mutlak, bölünmez bir otoriteye sahip olacaktır. Düşünürü göre devletin otoritesinde ortaksız olması kaçınılmazdır. Çünkü kendisini meydana getiren amacın yerine getirilmesi için devlet hiçbir şeyin sınırlaması olmaksızın istediği yasal düzenlemeyi yapacaktır. Devleti kendi aralarında anlaşarak kuran insanlar kurulduktan sonra devlet üzerinde hiçbir tasarruf şansı olmayacaktır. Anlaşmanın sonucu ortaya çıksa bile anlaşmaya taraf olmayan devletin, tarafların uymak zorunda olduğu bu anlaşmaya bağlı kalmasını beklemek yerinde olmayacaktır. Bunun bir uzantısı olarak da

toplumun iyiliği amacına yönelik hiçbir bağıt ve sınırlama olmaksızın “iyi yasalar” yapacak olan devlet, mutlak otoritesiyle her şeyin üzerinde olduğu gibi insanların da üzerinde bir konuma sahip olacaktır.

Oluşum süreci olarak insanlar üzerinden bir süreç tanımlaması yapan düşünür, devletin görevleri, toplumsal yaşamın sürdürülebilir olması için kendisine yüklenen fonksiyonlar bakımından devleti amaç olarak tanımlamaktadır. Kendisini meydana getiren insanların iradelerinin dışında ve onların üzerinde bir çerçeveye sahip olan devlet gerek yasaların tespiti gerekse bunların uygulanmasına hizmet eden memurların devlet adına kullandıkları yetkilerin herhangi bir sınırlamaya tabii olmaması gerektiği düşüncesiyle araç/amaç ikileminde amaç yönünde bir yönelimi ortaya koymaktadır.

Devletin amaç mı, araç mı tartışmalarına yönelik yukarıda düşüncelerine müracaat ettiğimiz ve bazı çıkarsamalarda bulunduğumuz değerlendirmelerin yanında insan merkezli bir düşünce sisteminden yola çıkıldığında, doğadaki tüm varlıklardan akıl ve muhakeme gücüyle farklılaşan ve doğayı dönüştürme imkanına sahip olan insanın toplu halde yaşamasının bir uzantısı olarak oluşacak bir kurumun amaç olarak değerlendirilmesinin mümkün olamayacağını düşünmek makul görünmektedir. İnsanın evren içerisinde farklı bir konuma sahip olduğu düşüncesinin beraberinde devletin araç/amaç sorunsalına yapılacak bir değerlendirmede devletin ancak insan ve onun ihtiyaçlarının karşılanması için araç olacağını düşünmek kaçınılmazdır.

Sonuç Yerine Bir Değerlendirme

Devletin araç mı yoksa amaç mı olduğuna ilişkin sorunun içeriğini belirleyecek olan temel unsur aslında devletin nasıl tanımlandığı ile şekillenecektir. Zira “Devlet nedir?” sorusuna verilecek olan tanım içerisindeki ana yaklaşım bu sorumuzun bize karşılığını verecektir. Bu sebeple öncelikle bir devlet tanımı yaparak başlamak ve bu tanımdan hareketler amaç ve araç sorunsalını yorumlamak daha doğru olacaktır.

Devlet, “İnsanların birlikte yaşama gereksinimlerinin bir neticesi meydana gelen topluluk halinde yaşamının bir sonucu olarak beliren güvenlik, korunmak, ilişkilerin düzenlenmesi, işleyişin aksadığı alanlarda düzen sağlayıcı kuralların tespit edilmesi ve uygulanması, kurallara itaatin olmadığı zamanlarda zor kullanma gücünden yararlanarak kuralların işlerliğinin sağlanması, kaynakların paylaşılması gibi gereksinimlerin giderilmesi için insanların kurgularına ve kabullerine dayanan belirli bir teşkilat görünümü olan siyasal bir kurumdur.”

Bu tanımda vurgulanmaya çalışılan temel unsurlar, devletin topluluk halinin beraberinde getirdiği bir yapı olmasıdır. Devlet yapılanması insanların yaşama pratikleri ile birlikte geliştirdikleri, ihtiyaçlarına göre dönüştürdükleri dinamik bir yapılanma süreci sonucunda şekillenmektedir. Yerleşik hale gelen ilk insan topluluklarının bazı ihtiyaçlarını giderme konusunda iş bölümüne olan ihtiyaçlarını tanımlamaları ile birlikte bazı görevlerin şekillenmeye başlaması, bu görevleri yerine getirme konusunda bu grupların içerisinde bazılarının ön plana çıkmaya başlaması gibi etmenler devlet organizasyonunun üzerine inşa edileceği ilk mekanizmayı meydana getirmişlerdir.

Devlet mekanizmasının temel unsuru olan iktidarın kaynağı ve meşruluğu meselesi devlet kavramı ile birlikte daima ön planda olagelmıştır. Kendisini bir araya getiren insanları toplamından farklı bir varlığa kavuşan devletin kendisinden beklenen görevleri yerine getirmek için çeşitli organları kullanarak hareket etmek zorundadır. En temel haliyle reis etrafında şekillenmeye başlayan ilk organizasyonlar daha sonra gücünün kaynağını tanrıya dayandıran krallar ya da sultanlar tarafından yönetilen devlet teşkilatı ile daha başka bir görünüme kavuşmuştur.

Sosyal sözleşme ve anayasa fikri ile birlikte değişen devlet algısı sonucunda devlet teşkilatının yapısı ve fonksiyonları da bu sürece bağlı olarak yeni unsurları çerçevesinde tanımlanmış ve farklılaşmıştır. Günümüze gelindiğinde artık üzerinde mutabık kalınan üç temel fonksiyon söz konusudur: yasama, yürütme ve yargı. Bu organların tümünün kullandığı otoritenin meşruiyeti bazı dönemlerde tanrısal bir kaynağa ve onun yeryüzündeki temsilcilerinin kullanımına dayandırılmışken artık günümüzde bazı istisnalarına karşın genel kabul görmektedir ki, devlet ve kurumlarının meşruiyet kaynağı kendisini meydana getiren insanların özgür iradeleridir. Günümüzden sonra da süreç içerisinde üretim ilişkileri, eğitim-öğretim ve insan ilişkilerindeki değişime bağlı olarak devlet olgusu da payına düştüğü kadar farklılaşarak tarihsel dönüşümdeki yerini alacaktır.

Buraya kadar devletin ne olduğuna ilişkin görüşlerimizi ayrıntıları ile zikretmiş durumdayız. Bu tanımlamamızın merkezinde dikkat edilirse insan ve insan ihtiyaçları yer almaktadır. Doğal yaşam içerisinde akıl ve muhakeme gücü ile diğer canlılardan farklı bir konuma sahip olduğu belirgin olan insanoğlunun merkezi bir konuma yerleştirilmesi karşısında kanımızca amaç ve araç konusu şekillenmeye başlayacaktır.

Madem ki insan her şeyin başı ve devleti meydana getiren temel saik insanın ihtiyaçları o zaman devletin bu ihtiyaçların belirli bir düzen içerisinde çözülmesi yönündeki görevine koşut olarak bir araç olduğunu söylemek mümkündür. Ancak topluluklar ve

topluluklardan oluşan devlet mekanizması ilk kaynak olan insan varlığından farklı bir kimlik kazanmaktadır. İnsanların önce tasavvurlarında var olan devlet, kurum ve kurallarıyla oluşmaya başladığında farklı bir görünüm kazanmakta ve bu görünüm kendisini meydana getiren tekil ve zayıf olan bireyden çok daha fazlasını ifade eder hale gelmektedir. İşte bu kimlik kazanma ve görünümüleriyle geniş ve buyurgan bir role sahip olan devlete karşı geliştirilen yaklaşımlardaki insan ve ihtiyaçları merkezli zemin kaybedilerek amaçsallıktan amaçsallığa doğru bir kayma söz konusu olmaktadır. Kanımızca araç mı, amaç mı tartışmalarında öncelikle bu aşamanın üzerinde durulması ve ilk gerek tartışmalarında belirli bir noktada buluşulması bu sorunun halledilmesinde önemli bir katkı sağlayacaktır. Her ne kadar ilk gerek noktasında insan ve onun ihtiyaçlarının giderilmesi konusunda bir mutabakat olsa dahi bir sonraki devlet tüzel kişiliğinin oluşmasından sonraki kimliğin kabulü ve düşünsel olarak değerlendirilmesinde devleti amaç olarak algılayacak paradigmalara karşılaşmak olasıdır. Yani bireysel ihtiyaçlar ve bunların giderilmesi için devleti insanların kendi kurgu ve kabullerine dayandırmakla birlikte bundan sonraki aşamalar için devletin bir amaç örgüsü içerisinde değerlendirilmesi mümkün olabilecektir.

İşte bu yöndeki değerlendirmeler için ısrarla üzerinde durmamız gereken şeyin insanın, doğduğu andan itibaren sahip olduğu cevherlerinin ve değerlerin altının çizilmesi, doğumla başlayan ve ölümlerle neticelenen tarihsel akışın aktörü olarak insanın sahip olduğu akıl ve muhakeme gücüne vurgu yapılmasıdır. Doğaya bakıldığında akıl ile yer yüzündeki her şeyi kullanma ve uyarılma gücüne sahip olduğu anlaşılabilir. İnsan kendi hemcinsleri ile bir araya gelerek yine kendi gerçeklerine uygun olarak bireysel yıkıcı ve tahrip edici yönünden korunmaya çalışmasının efektif bir aracı olarak devleti kurgulaması fikri çok gerçekçi bir olgu olarak ortadadır.

Burada vurgulanması gereken temel unsur, doğadaki her şeyi kendi kullanımı için seferber etme yetisine ve imkanına sahip olan insanın önüne hiçbir olgu ve mülahazanın geçirilemeyecek ölçüde bir adım geride bırakılması gereğidir.

Akıl ve muhakeme gibi maddi olmayan bir unsuru ile tüm maddi varlıklardan farklı ve onların üzerinde bir konuma sahip olan insanın yaşamının bir gereği olarak maddi ve manevi ihtiyaçlara sahip olduğunu bir gerçektir. Bu olgudan hareket ederek maddi ve manevi ihtiyaçlar ayırımının bir uzantısı olarak devlete yeni bir görev yüklemek olası olacaktır. Doğanın bir parçası olarak yemek, içmek, üremek ve vücut bütünlüğü içerisinde sağlıklı bir yaşam sürmek gibi maddi ihtiyaçların giderilmesi için kurgulanmakta olan devletin bu görevini yerine getirirken aynı zamanda insanın diğer unsuru olan manevi ihtiyaçlarının giderilmesi için gerekli olan zemini sağlaması da

beklenecektir. Bu ayırım ve devlete yüklenen bu yeni görevin bir uzantısı olarak da araç, amaç tartışmasında devleti yeniden araç konumuna yerleştirmiş olmaktadır.

Zira insanın öncelikle maddi ihtiyaçlarının izale edilmesi görevini yerine getirmesi beklenen bir kurumun nasıl olur da bir insanın doğadaki diğer varlıklardan ayrılmasına sebep olan daha önemli manevi unsurlarının da üzerinde bir yere yerleştirilir ve amaç olarak tanımlanabilir ki? Evet aslında sorumuzun içerisinde verdiğimiz yanıt çok açıktır. Devlet, maddi ve manevi ihtiyaçlara sahip olan insanoğlunun bu iki yöndeki ihtiyaçlarının çözümlenmesini temin etmek için kurgulanmış ve bu kurgunun temel kabullerinin bir uzantısı olarak kendisini meydana getiren insanların devrettiği yetki ve iktidar gücünü kullanan araçsal bir mekanizmadır.

Sözün sonu olarak devletin, insan için ve onun yaşamına yönelik kurgusal bir temel ile vücut bulan eşitli mekanizmalara sahip bir araç olduğunu ve olması gerektiğini söylemek yerinde olacaktır. Devletin görünümü ve modern anlamda sahip olduğu yetkileri ve bürokrasi mekanizmasıyla toplum içerisindeki yaygınlığını temel almaksızın bunu hem felsefi bir kategori hem de aktüel olması gereken olarak tespit etmeliyiz. Aynı zamanda mutlak kudret sahibi bir aktör olarak karşımıza çıkan modern devlet makinesinin karşısında zayıflayan insanın varlığına güç katmak için bu saptamayı yapmak zorundayız.

Kaynaklar

- Albayrak, A. (2000). Bir medeniyet kuramcısı olarak İbn Haldun. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9(9).
- Aristoteles. (1975). *Politika*, (Çev. Mete Tuncay). İstanbul: Remzi Kitabevi,
- Arslan, A. (1997). İbn-i Haldun'un ilim ve fikir dünyası. İstanbul: Vadi Yayınları.
- Ebenstein, W. (1996). Siyasi felsefenin büyük düşünürleri, (Çev. İsmet Özel). İstanbul: Şule Yayınları.
- Gökberk, M. *Felsefe tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Gökbunar, R., Kömürcü, E., Yalçın, A. Z. (2009). Mali sosyolojide İbn-i Haldun'un yeri. *Türk İdare Dergisi*, 1(455), 207-211.
- Göze, A. (2007). Siyasal düşünceler ve yönetimler. İstanbul: Beta Yayınları.
- Gürkan, Ü. (1967). Hukuk sosyolojisi açısından İbni Haldun. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 24(1), 223-246.
- Hobbes, T. (1993). *Leviathan*. (Çev. Semih Lim), Yapı Kredi Yayınları.
- Hülagu, O. (1999). *Farabi ve İbn-i Haldun'da devlet düşüncesi*. İstanbul: Kırkambar Yayınları.
- İbn Haldun (2007). *Mukaddime*, Cilt I-II, (Haz. Süleyman Uludağ). İstanbul: Dergah Yayınları.
- Kozak, E. (1984). İbn Haldun'a göre insan-toplum-iktisat. İstanbul: Pınar yayınları.

- Lacoste, Y. (2002). *Tarih biliminin doğuşu – İbni Haldun*. (Çev. Mehmet Sert). İstanbul: Don Kişot Corpus Yayınları
- Oktay, C. (2007). *Siyaset bilimi incelemeleri*. İstanbul: Alfa Yayınları
- Uludağ, S. (1993). *İbn Haldun*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı yayınları.
- Uygun, O. (2008). *İbni Haldun'un toplum ve devlet kuramı*. İstanbul: Oniki Levha Yayınları.
- Ülken, H. Z. (1983). *İslam felsefesi-eski Yunan'dan çağdaş düşünceye doğru*. İstanbul: Ülken Yayınları.
- Strowasser, B. (2009). *İbn Khaldun'un tarih felsefesi: Devletlerin ve uygarlıkların yükseliş ve çöküşü*. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 39(1), 173-181.
- Yıldırım, Y. (1998). *İbn Haldun'un Bedâvat teorisi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.